

PDF hosted at the Radboud Repository of the Radboud University Nijmegen

The following full text is a publisher's version.

For additional information about this publication click this link.

<http://hdl.handle.net/2066/68240>

Please be advised that this information was generated on 2019-04-19 and may be subject to change.

Van leeg naar vol, en weer terug?

Theo Engelen

De bevolking van Nederland tussen 1800 en 2000

Theo Engelen is hoogleraar historische demografie aan de Radboud Universiteit Nijmegen.

Correspondentiegegevens:

Prof. dr. Th.L.M. Engelen
Radboud Universiteit Nijmegen
Opleiding Geschiedenis
Postbus 9103
6500 HD Nijmegen

Samenvatting

De Nederlandse bevolking groeide tussen 1800 en 2000 van twee miljoen zielen naar zestien miljoen inwoners. Tegen het einde van de twintigste eeuw leek aan die spectaculaire groei een einde te komen en voorspelde menige prognose een bevolkingskrimp in de nabije toekomst. Deze bijdrage beschrijft voornamelijk de aanloop naar dit mogelijke omslagpunt. Aan bod komen op de eerste plaats de verschillen van de bevolkingsgroei in tijd en naar regio. Daarnaast besteden we aandacht aan de gevolgen van die groei: urbanisatie en veranderingen in de leeftijdsopbouw, in de sex-ratio, in de samenstelling van de beroepsbevolking en in de verhouding tussen het aantal aanhangers van de diverse religieuze denominaties. Tot slot vragen we ons vanuit historisch perspectief af hoe groot de kans is dat de Nederlandse bevolking zal krimpen en, als dat zo zou zijn, welke gevolgen dat zou hebben.

1 De lange lijnen van de bevolkingsontwikkeling na 1800

Naar hedendaagse maatstaven moet het Nederland van begin negentiende eeuw een onvoorstelbaar leeg land zijn geweest. Dat althans is de conclusie die zich

opdringt bij het bestuderen van de eerste volkstellingen. Deze tellingen hadden nog niet de betrouwbaarheid die later in de negentiende eeuw vanzelfsprekend werd, maar de grote lijnen zijn veelzeggend. In de telling van 1795 lezen we dat de 'Volksmenigte in de Bataafsche Republiek' ruim 1.880.000 zielen bedroeg (www.volkstellingen.nl). Tellen we daar Limburg bij, dan komt het totaal op een bevolking van 2.078.000 (Overvoorde 1915, 272). Ter vergelijking zij vermeld dat tegenwoordig alleen al in de vier grote steden meer dan twee miljoen mensen wonen. Ook in 1795 vormden Amsterdam, Rotterdam, Den Haag en Utrecht al de grootste agglomeraties van het land, maar alleen Amsterdam was met 217.000 inwoners een plaats die met recht groot genoemd kan worden. De andere steden zouden nu vallen in de categorie provinciesteden met respectievelijk 53.000, 38.000 en 32.000 bewoners binnen hun grenzen. En wat te denken van gemeenten aan de andere kant van het spectrum? Klein Waspik telde 3 (!) zielen, Langebakkersoord 9, en dan volgden er nog meer dan tweehonderd plaatsen vóór de bevolking in de drie cijfers kwam.

Het zou nog een eeuw duren voor Hendrik Marsman geboren werd, maar zijn dichtregels over de

brede rivieren die traag door oneindig laagland gaan, roepen precies het beeld op dat past bij de uitkomsten van de Bataafse telling, vooral de strofe die luidt: ‘en in de geweldige / ruimte verzonken / de boerderijen / verspreid door ‘t land’. Zeker, die geweldige ruimte werd gaandeweg opgevuld, maar ook het tempo daarvan was aanvankelijk traag. In 1815 was de bevolking toegenomen tot 2.178.000 en in 1830 kwamen de volkstellers tot iets meer dan 2.600.000 Nederlanders. Van de steden was Amsterdam tussen 1795 en 1830 achteruit gegaan tot 202.000 inwoners, terwijl Rotterdam, Den Haag en Utrecht weliswaar fors waren gestegen, maar zelfs in de grootste van die drie, Rotterdam, stopte de teller bij 72.000. De zeer kleine dorpjes waren toen nog niet verdwenen. In het Zuid-Hollandse Benthorn woonden ook in 1830 nog slechts 11 inwoners.

Laten we dit arcadische vaderland als uitgangspunt nemen voor een schets van de bevolkingsontwikkeling sindsdien. In grafiek 1 ziet men dat er vanaf het midden van de negentiende eeuw een groeiversnelling optrad. In 1850 passeerde men de mijlpaal van 3 miljoen inwoners, in 1900 waren er al 5 miljoen Nederlanders, en daarmee was de toon gezet voor de toename in de twintigste eeuw. De volgende verdubbeling vond plaats in 1950 toen ons land 10 miljoen inwoners telde, en bij het ingaan van de eenentwintigste eeuw was de 16 miljoen binnen handbereik. Uit de grafiek blijkt overigens dat deze groei niet regelmatig over de twee eeuwen verdeeld was. In de eerste helft van de negentiende eeuw nam het inwonertal van Nederland maar traag toe. Pas tussen ruwweg 1890 en 1960 werd de grootste toename gerealiseerd. Daarna vlakke de groei weer af.

Was deze ontwikkeling typerend voor ons land of paste ze in het Europese patroon? We beantwoor-

den die vraag door te bezien hoe de vergelijking uitvalt met de demografische ontwikkeling in de twee buurlanden. De cijfers van tabel 1 leren dat Nederland een opvallend snelle bevolkingsgroei kende. Tot het einde van de negentiende eeuw had Duitsland dit tempo nog bijgebeend, maar de Belgische bevolking was al relatief kleiner geworden. De oorlogen die de eerste helft van de twintigste eeuw kenmerkten, hebben vooral in Duitsland hun tol geëist en dus zien we in 1950 dat de Nederlandse groei geen parallel kende bij de twee buurlanden. Uiteindelijk resulteerde de ontwikkeling van de Nederlandse bevolking in een vervienvoudiging in 2000 ten opzichte van 1850. De groei in zowel België als Duitsland kwam maar tot de helft van dat niveau.

We zullen hier een aantal gevolgen van de groei van de Nederlandse bevolking in deze twee eeuwen verder uitdiepen. Aan bod komen de regionale spreiding van de bevolkingsgroei, de gevolgen daarvan voor de dichtheid van bevolking, en de concentratie van de groei in steden. Naast het aantal Nederlanders veranderde ook de samenstelling van de Nederlanders naar kenmerken als leeftijd, sex-ratio, sociaal-economische groep en religieuze gezindte. Voor een juist begrip van de demografische processen in de negentiende en twintigste eeuw is ook informatie over deze kenmerken van belang.

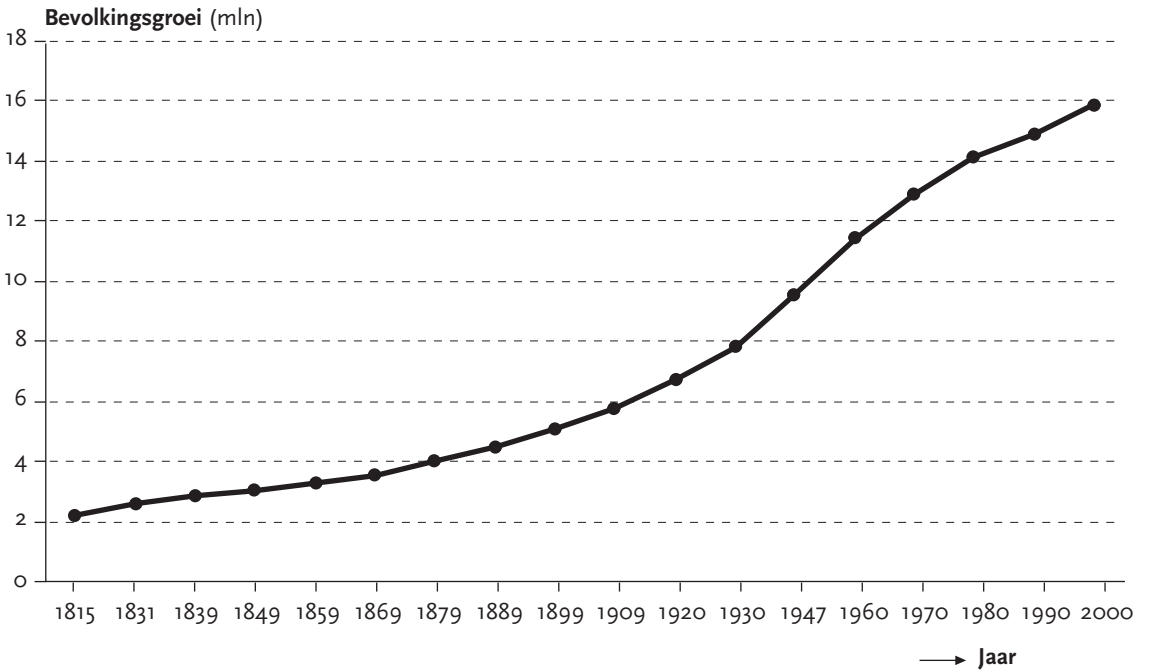
2 Regionale verschillen in bevolkingsgroei

De kortst mogelijke samenvatting van de bevolkingsontwikkeling in Nederland in de negentiende en twintigste eeuw luidt dat het inwonertal verachtvoudigde. Dat er in die groei chronologische tempoverschillen te onderscheiden zijn, werd al beschreven, maar er traden ook regionale verschillen op (zie grafiek 2). De diverse delen van het land ontwikkelden

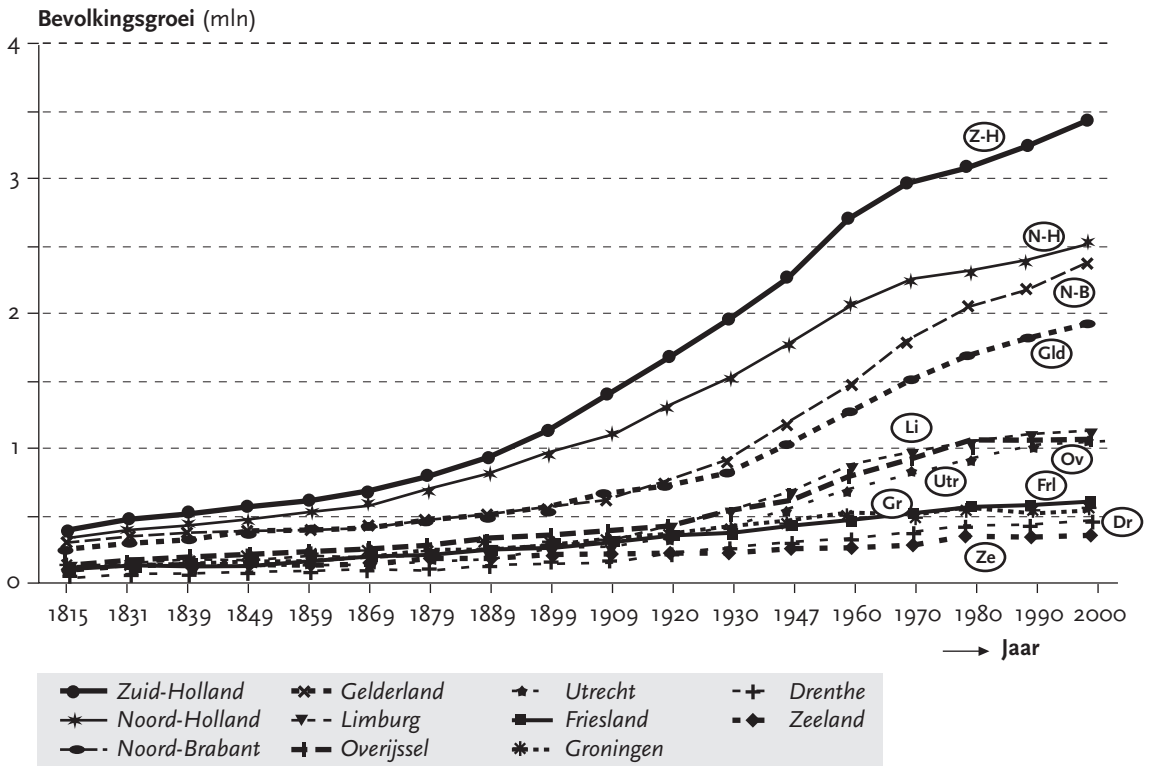
Tabel 1. De bevolkingsontwikkeling in Nederland, België en Duitsland, 1850-2000

	Nederland	België	Duitsland	Nederland	België	Duitsland
	<i>Absolute aantallen</i>			<i>Indices</i>		
1850	3.056.879	4.413.000	33.746.000	100	100	100
1900	5.104.137	6.694.000	56.368.000	167	152	167
1950	9.925.499	8.512.000	69.200.000	325	193	205
2000	15.863.950	10.239.085	82.163.475	519	232	243

Bron: Nederland: CBS, Statline; België 1850-1950: R. Lesthaeghe, *The decline of Belgian fertility* (Princeton 1976) 8; Duitsland 1850-1950: J. Knodel, *The decline of fertility in Germany* (Princeton 1974) 31; België en Duitsland 2000: Eurostat

Grafiek 1. Bevolkingsontwikkeling Nederland, 1815-2000 (bron: www.volkstellingen.nl en CBS, Statline)

Grafiek 2. Bevolkingsontwikkeling Nederlandse provincies, 1815-2000 (bron: www.volkstellingen.nl en CBS, Statline)

zich in hun eigen tempo. Toen de opkomst van nieuwe industrieën arbeidsplaatsen bood, stimuleerde dit de bevolkingsaanwas in plaatsen en regio's waar die bedrijvigheid gevestigd was. De textielindustrie in Noord-Brabant en Twente biedt daar voorbeelden van. Maar ook de mijnindustrie in Limburg zorgde voor een migratiestroom. Kijken we naar het absolute inwonertal, dan was Zuid-Holland buiten kijf de grootste provincie in de hele periode die we hier bestuderen. In 1815 herbergde de provincie 388.500 inwoners, op korte afstand gevolgd door Noord-Holland, maar de groei sindsdien zorgde ervoor dat Zuid-Holland in 2000 ruim 900.000 meer inwoners had dan de noordelijke concurrent, namelijk bijna 3,4 miljoen. Bij de strijd om de rol van kleinste provincie werd er vaker stuivertje gewisseld. Drenthe telde in 1815 maar 46.459 inwoners en bleef tot 1947 de provincie met het kleinste inwonertal. Bij de volkstelling van 1947 had Zeeland de rode lantaarn overgenomen en vanaf het meetmoment 1980 was nieuwkomer Flevoland het kleinst. Uit de grafiek blijkt voorts dat we, gelet op de grootte van de provincies in 2000, drie groepen kunnen onderscheiden. Noord-Holland, Noord-Brabant en Gelderland waren relatief grote provincies met inwonertallen van rond de 2 miljoen. Limburg, Overijssel en Utrecht vormden een middengroep met een bevolking van ongeveer 1 miljoen. Nog een trede lager treffen we Friesland, Drenthe, Groningen en Zeeland aan met een half miljoen inwoners.

De positie die een provincie inneemt in de rangorde van absolute grootte, staat natuurlijk los van de *relatieve* groei. Toch kan ook inzicht in de groeikracht van een provincie interessante informatie opleveren. In tabel 2 zijn daarom de groeicijfers opgenomen voor zowel de negentiende en de twintigste eeuw, als voor beide eeuwen samen. Steeds is daarbij het eerste jaar van waarneming op 100 gesteld en de ontwikkeling vanaf dat punt gemeten. Nu blijkt dat de kleinste provincie in de loop van de negentiende eeuw de grootste groei doormaakte. De bevolking van Drenthe was in 1899 maar liefst 3,2 maal zo groot als in 1815. Gemiddeld verdubbelden de provincies hun inwonertal in deze periode, maar Limburg (1,82 maal zo groot) en Noord-Brabant (1,88 maal zo groot) bleven duidelijk achter. Hoe anders was de ontwikkeling gedurende de twintigste eeuw. Tussen 1899 en 2000 vormden de trage groeiers van de negentiende eeuw, Limburg en Noord-Brabant, samen

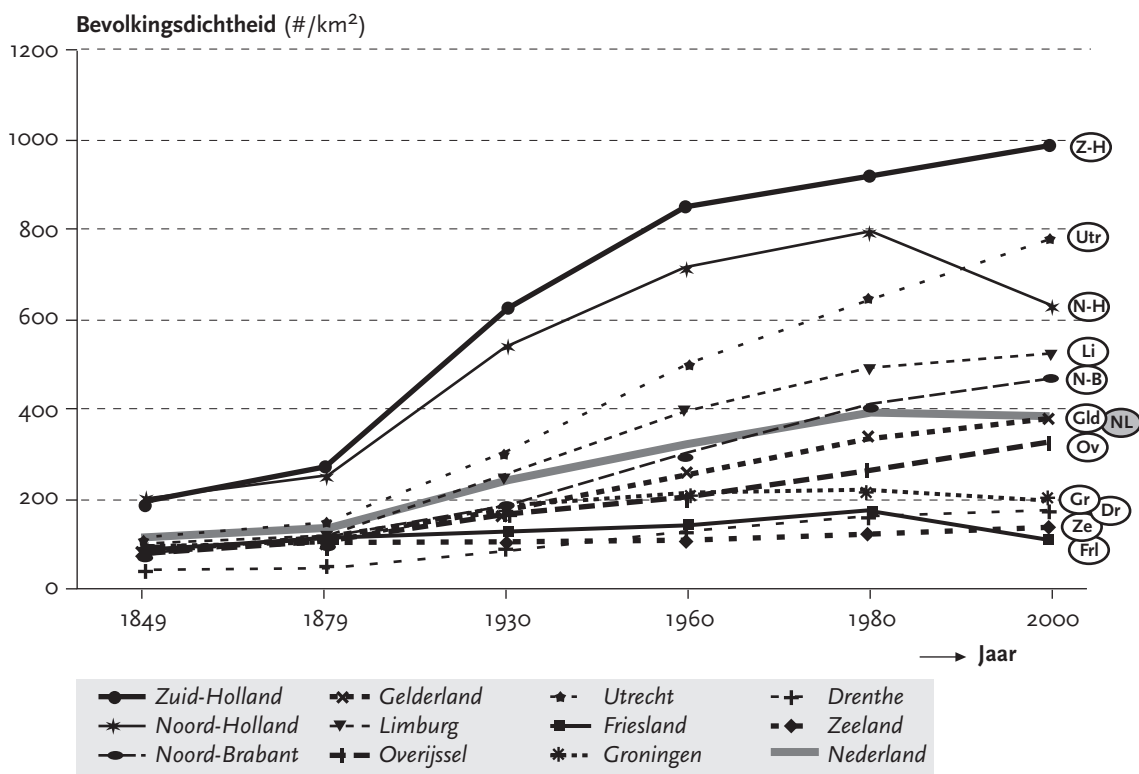
met Utrecht de snelst groeiende provincies. Hun inwonertallen verviervoudigden. De vorige eeuw was daarentegen niet bevorderlijk voor de bevolkingsgroei in Zeeland en de twee noordelijkste provincies. Daar lag de toename van het inwonertal ver beneden het landelijk gemiddelde. Voegen we de hele periode samen, dan blijken de provincies gemiddeld met een factor zeven te zijn toegenomen. Absolute koplopers zijn Drenthe en Utrecht (vertienvoudiging) en in iets minder mate Zuid-Holland (8,75 maal zo groot). Friesland, Zeeland en Groningen daarentegen groeiden relatief langzaam.

Tabel 2. Relatieve bevolkingsontwikkeling Nederlandse provincies (1815-1899-2000)

	1815-1899 (1815 = 100)	1899-2000 (1899 = 100)	1815-2000 (1815 = 100)
Groningen	221	188	415
Friesland	193	184	354
Drenthe	320	316	1011
Overijssel	226	323	732
Gelderland	215	339	727
Utrecht	233	441	1026
Noord-Holland	258	260	671
Zuid-Holland	295	297	875
Zeeland	195	172	335
Noord-Brabant	188	425	801
Limburg	182	405	735
Nederland	232	311	720

Bron: 1815 en 1899: www.volkstellingen.nl; 2000: CBS, Statline

Het spreekt voor zich dat ook de bevolkingsdruk ongelijk verdeeld was over het land. In absolute aantallen waren de twee Hollanden steeds dominant. Lang voor er gesproken werd van een Randstad leefden de meeste Nederlanders al langs de westelijke kust. Vanaf 1849 woonde meer dan éénderde van de bevolking in Noord- en Zuid-Holland, in 1920, 1947 en 1960 zelfs meer dan 40%. Nu was ook de oppervlakte van de provincies verschillend en dus is het nuttig ook de bevolkingsdruk in relatieve zin te meten. In grafiek 3 wordt weergegeven hoeveel inwoners er per vierkante kilometer woonden in elke provincie. Aangezien er daarbij is uitgegaan van de oppervlakte zoals vermeld in de volkstellingen vanaf 1849, vinden we grenswijzigingen en landwinning terug in de uitkomsten.

Grafiek 3. Inwoners per vierkante kilometer in Nederland en provincies, 1849-2000 (bron: 1849, 1879, 1930 en 1960: www.volks-tellingen.nl; 1980 en 2000: CBS, Statline)

Wanneer we de cijfers tot ons laten doordringen, duikt weer het beeld op van een leeg land in de eerste helft van de negentiende eeuw. Per vierkante kilometer waren er maar 94 Nederlanders. Zelfs het Friesland van 2000 is dichter bevolkt. In de 150 jaren sinds 1849 is de Nederlandse bevolking overigens zodanig gegroeid dat de bevolkingsdruk verviervoudigde.

De regionale verschillen zijn opmerkelijk. Zuid-Holland had niet alleen de meeste inwoners, het is ook de provincie met de grootste bevolkingsdruk per vierkante kilometer. Noord-Holland was alleen in 1849 drukker bevolkt, maar nam daarna de tweede plaats in om die pas in 2000 af te staan aan Utrecht. De provincies met de laagste bevolkingsdruk vallen samen met de provincies die ook absoluut het kleinste inwonertal hadden, Drenthe (tot en met 1930), Zeeland (in 1960 en 1980) en Friesland (in 2000). Als algemene tendens signaleren we dat de bevolkingsdruk toenam over de hele periode en voor alle provincies. Een aantal keren zien we een daling (Zee-

land tussen 1879 en 1930, Friesland en Noord-Holland tussen 1980 en 2000) die dan echter verklaard kan worden door een toename van de oppervlakte als gevolg van inpolderingen en niet door plotse linge schommelingen in de bevolking.

3 Verstedelijking

Alhoewel het gebruikelijk is de bevolkingsdruk weer te geven in inwoners per vierkante kilometer, heeft deze maat grote nadelen. De bewoning van een territoriaal gebied is logischerwijze niet keurig gelijk verdeeld. Met name de concentraties van mensen op specifieke plaatsen heeft altijd grote politieke, sociale en economische gevolgen gehad. Het gebied waartoe het huidige Nederland behoorde, was één van de vroegst geurbaniseerde delen van Europa. Al bij het einde van de Middeleeuwen woonde in de Lage Landen 20% van de bevolking in steden. Voor Europa als geheel was dit slechts 5,6%. Weliswaar was het verdere verloop van de Europese urbanisatie in 1800 af te lezen uit een percentage urbane bevol-

king van 10, de Lage Landen waren in dezelfde periode gegroeid tot 23%, in Nederland zelfs bijna 30% (De Vries 1984, 38-40; De Vries en Van der Woude 1995, 82-95).

In tabel 3 zijn de vijftien grootste gemeenten van Nederland weergegeven voor vier ijkpunten in de negentiende en twintigste eeuw. De top vier van deze lijst was steeds gelijk, met Amsterdam, Rotterdam, 's-Gravenhage en Utrecht als de stedelijke centra die langzaam toegroeiden naar het fenomeen Randstad. Achter dit viertal doen zich meer veranderingen voor. Zo zien we Leiden, Maastricht, Leeuwarden, 's-Hertogenbosch, Dordrecht en Zwolle langzaam aan verdwijnen uit de lijst van grootste gemeenten. Deze traditionele bestuurlijke centra moesten in de loop van de twee hier bestudeerde eeuwen plaats maken voor nieuwe centra die hun groeikracht ontleenden aan opkomende industrieën (Eindhoven, Tilburg, Enschede), dan wel het resultaat waren van bestuurlijke samenvoegingen (Breda, Zaanstad) of actieve stimulering (Apeldoorn, Almere en Zaanstad) (Engelen 2006, 379-383).

De bevolking van deze vijftien grootste steden vormde in 1859 bijna een kwart van de totale Nederlandse bevolking. Het proces van urbanisering blijkt

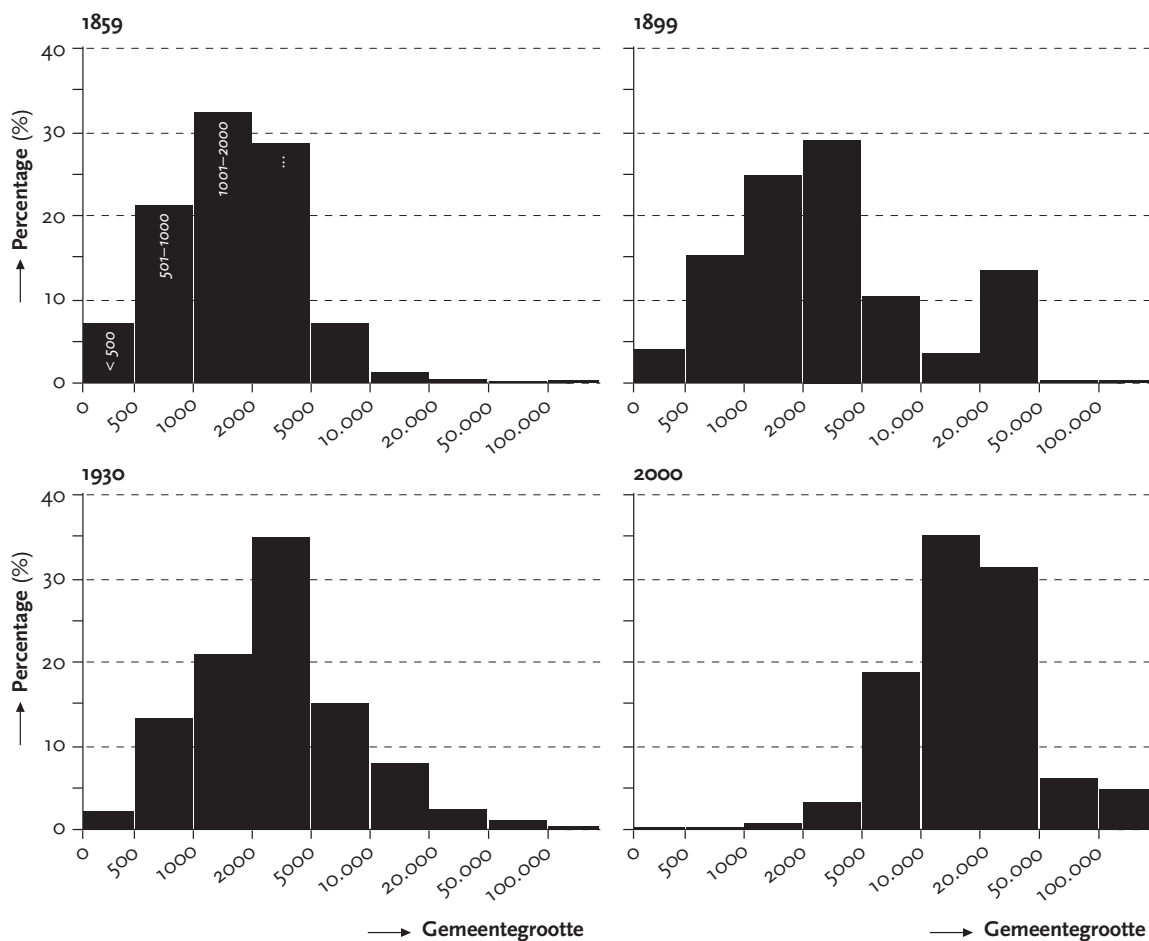
uit de ontwikkeling sindsdien: in 1899 woonde bijna 32% van de bevolking in deze steden en in 1930 was dit percentage gestegen tot boven de 35. Na de Tweede Wereldoorlog zien we dat verstedelijking een andere vorm krijgt. Het zijn niet alleen maar de grote landelijke en provinciale centra die groeiden. In het hele land vielen steeds meer van oudsher kleinere plaatsen in de categorie stad. Als gevolg daarvan zakte het aandeel van de bevolking in de genoemde vijftien steden weer terug naar het niveau van 1850, naar 23,6% om precies te zijn.

In grafiek 4 laten we deze verschuiving van de verdeling van de bevolking over verschillende categorieën van gemeentegrootte zien. Men dient overigens te bedenken dat het totaal aantal gemeenten in de loop van de afgelopen twee eeuwen drastisch is verkleind. In de eerste helft van de negentiende eeuw was er nog sprake van een lichte toename, van 1151 gemeenten in 1811 naar 1209 in 1850. Daarna echter zette er een proces van schaalvergroting en samenvoegingen in dat resulteerde in 1121 en 1015 gemeenten in respectievelijk 1900 en 1950. Met name in de laatste helft van de twintigste eeuw werd de bestuurlijke organisatie van het land op de schop genomen. Het aantal gemeenten halveerde bijna tot 537 in

Tabel 3. Grootste Nederlandse gemeenten, negentiende en twintigste eeuw

Rang- orde	1859	1899		1930		2000		Bevolking
	Plaats	Bevolking	Plaats	Bevolking	Plaats	Bevolking	Plaats	
1	Amsterdam	241.348	Amsterdam	510.853	Amsterdam	757.385	Amsterdam	731.288
2	Rotterdam	105.858	Rotterdam	318.507	Rotterdam	586.952	Rotterdam	592.673
3	's-Gravenhage	78.405	's-Gravenhage	206.022	's-Gravenhage	437.675	's-Gravenhage	441.094
4	Utrecht	52.989	Utrecht	102.086	Utrecht	154.882	Utrecht	233.667
5	Leiden	36.710	Groningen	66.537	Haarlem	119.700	Eindhoven	201.728
6	Groningen	35.502	Haarlem	64.079	Groningen	105.146	Tilburg	193.116
7	Haarlem	27.539	Arnhem	56.812	Eindhoven	94.948	Groningen	173.139
8	Maastricht	27.122	Leiden	53.657	Nijmegen	81.716	Breda	160.615
9	Leeuwarden	25.384	Nijmegen	42.756	Tilburg	78.804	Apeldoorn	153.261
10	Arnhem	24.869	Tilburg	40.628	Arnhem	78.234	Nijmegen	152.200
11	's-Hertogenbosch	23.257	Dordrecht	38.386	Leiden	70.825	Enschede	149.505
12	Dordrecht	23.054	Maastricht	34.220	Maastricht	60.644	Haarlem	148.484
13	Nijmegen	21.641	Leeuwarden	32.162	Apeldoorn	60.452	Almere	142.765
14	Delft	19.757	Delft	31.589	Hilversum	57.059	Arnhem	138.154
15	Zwolle	19.223	Zwolle	30.560	Dordrecht	56.156	Zaanstad	135.762

Bron: 1859, 1899 en 1930: www.volkstellingen.nl; 2000: CBS, Statline

Grafiek 4. Aantallen gemeenten per gemeenteklasse als percentage van alle gemeenten (bron: 1859, 1899 en 1930: www.volkstellingen.nl; 2000: CBS, Statline)

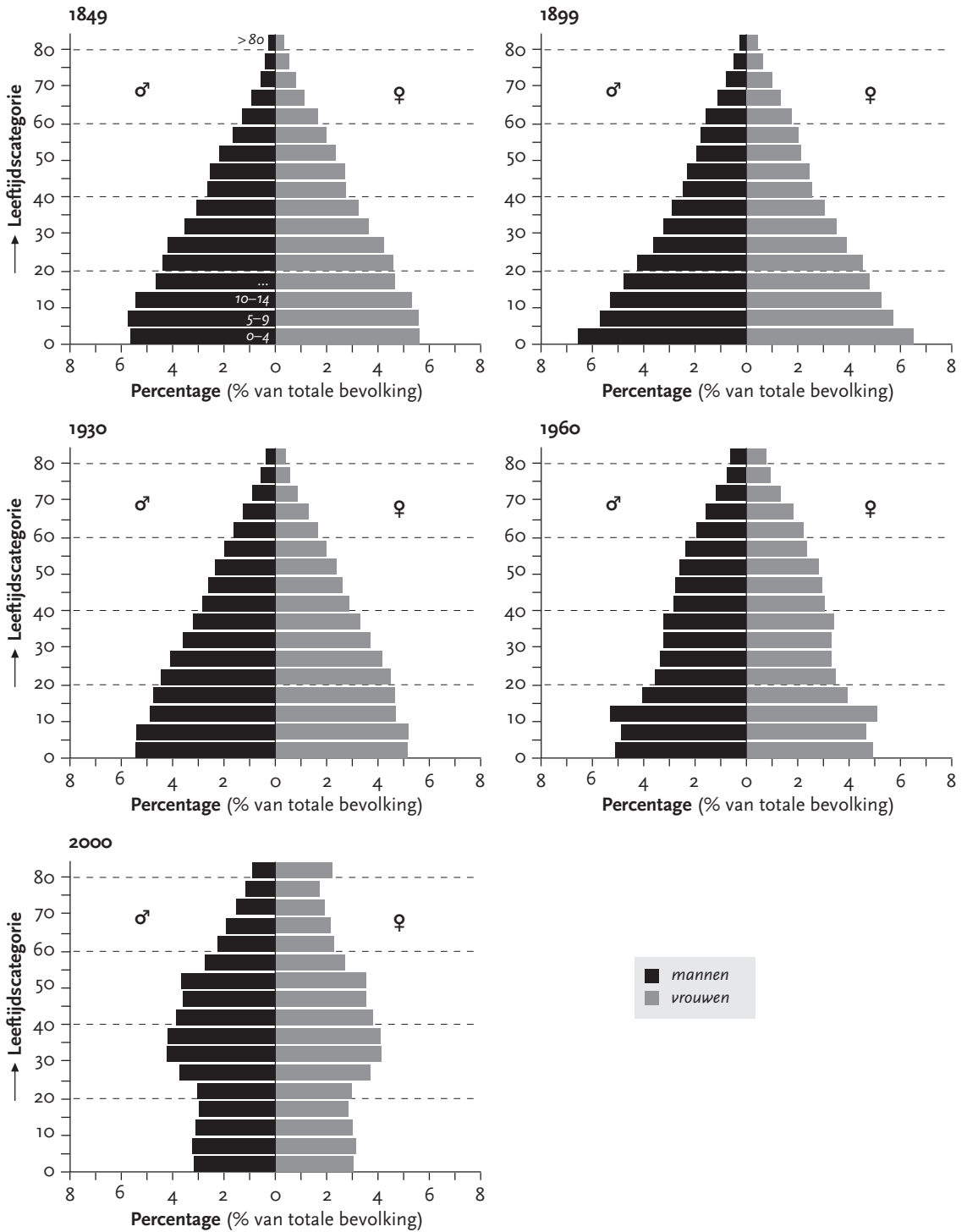
2000 (Boonstra en Beekink 2003, 158). Deze ontwikkeling moet er vanzelfsprekend toe geleid hebben dat de gemiddelde bevolkingsgrootte van de gemeenten fors zal zijn gegroeid en de logische volgende vraag luidt hoe dit zich vertaalde naar de verdeling van de bevolking naar gemeentegrootte.

Van alle Nederlandse gemeenten had in 1859 nog 7% minder dan 500 inwoners. Deze categorie was in 2000 helemaal verdwenen. Een zelfde lot trof ook de gemeenten met een inwonertal tussen 500 en 1000, die daalden van een aandeel van 22% naar 0. In 1850 vinden we het grootste aantal gemeenten terug in de groep met een bevolking tussen 1000 en 2000. Bij de overgang naar het derde millennium waren echter ook deze gemeenten nagenoeg verdwenen. Wanneer we in 1930 opnieuw de rekening op-

maken, blijken gemeenten tussen 2000 en 5000 het grootste aandeel van de gemeenten te vormen. Ook deze groep vinden we in 2000 nauwelijks nog terug. Nu is het verschil tussen 1960 en 2000 niet alleen te verklaren uit demografische groei van gemeenten. Er heeft zich in deze periode zoals al vermeld op basis van bestuurlijke argumenten een grootschalige samenvoeging van kleinere gemeenten voorgedaan. Of het nu aan bevolkingsgroei of aan samenvoegingen ligt, in 2000 had 66% van alle gemeenten een inwonertal tussen de 10.000 en 50.000, en 11% was nog groter.

Kijken we niet naar de aantallen gemeenten, maar naar het percentage van de bevolking dat in grote steden woonde, dan is het beeld van verstedelijking nog overtuigender. In 1859 was nog maar 11%

Grafiek 5. Leeftijdopbouw Nederlandse bevolking (bron: 1849, 1899, 1930 en 1960: www.volkstellingen.nl; 2000: CBS, Statline)

van de Nederlanders inwoner van steden boven de 100.000 inwoners, in 2000 was dat percentage bijna verdrievoudigd. Voor een deel is dit te verklaren uit natuurlijke groei, maar migratie speelde een belangrijke rol. De trek naar de steden, de opkomst van tuinsteden en suburbanisering en, sinds kort, weer een beweging terug naar de stad hadden duidelijk invloed.

4 De veranderende leeftijdsopbouw

Bij deze eerste voorstelling van de hoofdlijnen van de bevolkingsontwikkeling in Nederland tussen 1800 en 2000 kan een beschouwing over de veranderende leeftijdsopbouw niet ontbreken. De hoofdlijnen van dit fenomeen zijn weergegeven in de bevolkingspiramides van grafiek 5. In de negentiende eeuw doen deze figuren hun naam nog volop eer aan. De piramidevorm laat zien dat we van doen hebben met een bevolking die een hoge vruchtbaarheid heeft, maar die tegelijkertijd op elke leeftijd uitgedund wordt door een alomane mortali- teit. In wezen is de piramidale leeftijdsopbouw van de bevolking kenmerkend voor pre- en vroegindus- triële samenlevingen. Toch zijn er ook verschillen aan te wijzen tussen 1849 en 1899. Het meest in het oog springend is de leeftijdsgroep 0-4 jaar. In 1899 was deze zowel voor vrouwen als mannen groter dan de erop volgende leeftijdscategorie. Wanneer we dit vergelijken met de piramide in 1849, dan kunnen we alleen op basis van deze twee figuren al consta- teren dat de zuigelingensterfte in deze halve eeuw revolutionair gedaald was.

Met de twintigste eeuw begon een nieuwe fase in de demografische ontwikkeling van ons land. Dat is in de figuur voor 1930 nadrukkelijk zichtbaar. De vruchtbaarheidsdaling had uiteindelijk ook in Ne- derland wortel geschoten, hetgeen wordt weerspie- geld in de smallere basis van de piramide. Was in 1899 nog tussen de 6 en 7% van de bevolking jonger dan 5 jaar, in 1930 lag die waarde al tussen de 5 en 6. In 1960 zien we voor het eerst de gestegen levens- verwachting terug in de vorm van de grafiek. Het bovenste deel vertoont nu eerder een klokvorm dan een piramidevorm. Met name tussen 30 en 60 jaar is de dood minder actief dan op de voorgaande peil- momenten. In de leeftijdsopbouw van 2000 herken- nen we een populatie die al 25 jaar een lage en sta- bile vruchtbaarheid kent. De uitstulpingen tussen 25 en 50 jaar zijn het resultaat van de naoorlogse

geboortegolf en vormen meteen de meest acute aan- leiding voor het debat over vergrijzing. Voor het eerst is nu trouwens ook het overschot van vrouwen op zeer hoge leeftijd zichtbaar.

5 Sex-ratio: de aantallen mannen en vrouwen

Met deze laatste opmerking betreden we het terrein van de sex-ratio, de verhouding tussen het aantal man- nen en vrouwen. Alhoewel die verhouding ook al af te lezen is uit de piramides, kiezen we in tabel 4 voor een meer inzichtelijke presentatie. Voor een aantal volkstellingsjaren verspreid over de negentiende en twintigste eeuw biedt de tabel inzicht in de getsals- matige verhouding tussen mannen en vrouwen voor diverse leeftijdsgroepen. In de totale bevolking schommelt de verhouding rond het evenwicht. Al- leen in 1960 was het evenwicht perfect. Voor en na dit jaar was er een klein mannentekort.

Tabel 4. Het aantal mannen per 100 vrouwen

Leeftijdsgroep	1849	1899	1930	1960	2000
0-4	101	102	104	105	105
5-9	102	101	103	105	105
10-14	102	101	103	105	104
15-19	100	100	101	104	105
20-24	96	97	98	103	102
25-29	97	94	97	103	102
30-34	97	95	96	99	104
35-39	95	97	96	97	104
40-44	95	99	97	97	102
45-49	94	98	97	96	103
50-54	92	96	97	94	104
55-59	84	95	96	92	103
60-64	81	92	95	90	98
65-69	80	89	94	89	90
70-74	79	86	93	88	79
75-79	77	82	88	87	65
≥80	74	75	81	86	43
totaal	96	98	99	100	98

Bron: www.volkstellingen.nl

Voor de twee hier beschreven eeuwen is er een een- duidige ontwikkeling vast te stellen. De sex-ratio bij geboorte lag vanaf 1930 op het niveau dat biologisch bepaald is, met een geboorteoverschot van jongens over meisjes van rond de 5%. De natuur heeft dit

verschil ingebouwd om de hogere sterfte bij jongens te compenseren en zo op de leeftijd waarop men geslachtsrijp wordt (tussen 15 en 19 jaar) evenwicht te bereiken (Pressat en Wilson 1985). De cijfers in tabel 4 laten zien dat dit doel in Nederland bereikt werd, tot in 1930 toe. We zien echter ook veranderingen. Door de voortschrijdende medische mogelijkheden om ook pasgeborenen met een zwakkere gezondheid (jongens!) in leven te houden en een algemene daling van de sterfte op jongere leeftijd, bleef het geboorteoverschot van jongens steeds langer zichtbaar in de sex-ratio's. Zo waren er in 2000 zelfs tussen de 55 en 59 jaren nog steeds meer mannen dan vrouwen in de Nederlandse bevolking. Vanaf 60 jaar echter wordt eens te meer duidelijk wat biologisch gesproken het sterke geslacht is. Het overtal aan vrouwen stijgt zo snel dat we in 2000 op 100 vrouwen boven de leeftijd van 80 jaar nog maar 43 mannen aantreffen.

De demografische ontwikkelingen die hier centraal staan, speelden zich af tegen het decor van een maatschappij die in de loop van de negentiende en twintigste eeuw steeds sneller van karakter veranderde. We staan hier kort stil bij de twee meest in het oog springende en waarschijnlijk ook meest ingrijpende langetermijnverschuivingen. Het betreft achtereenvolgens de structuur van de werkgelegenheid zoals af te leiden uit de beroepsbevolking, en de verschuiving in het relatieve aandeel van niet-gelovigen en gelovigen, alsmede de veranderingen binnen deze laatste groep.

6 Verschuivingen in de beroepsbevolking

De manier waarop de Nederlandse bevolking in haar onderhoud voorziet veranderde in de twee hier beschreven eeuwen revolutionair. Hans Knippenberg (2003) typeerde dit proces door het verwijzen naar de meest gebruikte vervoersmiddelen aan beide einden van de periode. Begin negentiende eeuw werden trekschuiten met een snelheid van 7,5 kilometer per uur door de Nederlandse vaarwegen gesleept, en daar waar die vaarwegen ontbraken, bepaalden paard en wagen het tempo van het vervoer. Twee eeuwen later zijn het vrachtwagens, treinen en vliegtuigen die goederen en mensen met – naar negentiende-eeuwse maatstaven – adembenemende snelheid van de ene naar de andere plaats vervoeren, binnen en buiten de Nederlandse grenzen. 'De trekschuit is

verder achter de horizon verdwenen', schreef Knippenberg (Knippenberg 2003, 23).

De snelheid van het vervoer mag men opvatten als een metafoor voor de snelheid van het leven, maar voorop staat dat al deze spectaculaire ontwikkelingen alleen mogelijk waren omdat de economische bedrijvigheid de voorwaarden schiep. Die bedrijvigheid werd steeds intenser, ook al liep Nederland bepaald niet voorop in wat onder de verzamelterm *industriële revolutie* wordt gevangen. Desalniettemin nam de arbeidsproductiviteit zodanig toe dat de welvaart van de 16 miljoen inwoners van 2000 zich verhoudt tot die van de 2 miljoen Nederlanders van 1800 als het straalvliegtuig tot de trekschuit.

Ook op dit punt is er natuurlijk sprake van een proces dat zich met wisselende snelheid voltrok. Volgens menigeen was er in de eerste decennia van de negentiende eeuw geen sprake van groei, zeker niet in vergelijking met de roemrijke Gouden (zeventiende) Eeuw die nog steeds tot de verbeelding sprak. E.J. Potgieter publiceerde in *De Gids* van 1842 een kritisch verhaal onder de titel 'Jan, Jannetje en hun jongste kind'. De hoofdpersoon Jan Salie stond symbool voor de lamlendigheid en het zedenverval dat de auteur om zich heen zag. Dit beeld is pas in de afgelopen decennia door nieuwe studies ontkracht. In de eerste helft van de negentiende eeuw was er wel degelijk groei, weten we nu. Dit was nochtans geen organisch proces, maar volledig afhankelijk van overheidssteun. Tussen 1850 en 1870 vond de definitieve doorbraak plaats, maar die werd niet zozeer door industrialisatie als wel door een algehele economische groei veroorzaakt (Horlings 2001, 227-228).

Tabel 5. De Nederlandse beroepsbevolking naar sectoren

	1807	1849	1899	1930	1960	2000
Landbouw (incl. visserij)	43,1	40,3	34,1	20,6	10,7	3,3
Nijverheid	26,2	31,0	32,6	35,5	41,2	21,6
Diensten	30,8	28,7	33,3	43,9	48,1	75,1

Bron: 1807, 1849 en 1899: E. Horlings, 'Werkgelegenheid en economische modernisering. De structuur van de beroepsbevolking 1807-1899'. In: J.G.S.J. van Maarseveen en P.K. Doorn (red.), *Nederland een eeuw geleden geteld. Een terugblik op de samenleving rond 1900* (Amsterdam 2001) 227-248, aldaar 232; 1930 en 1960: Volkstelling 1960, deel 10 C; 2000: Eurostat, *Regional Statistics* (downloaddatum 7-11-2007)

De beroeps- en bedrijfstellingen van de afgelopen twee eeuwen weerspiegelen dit beeld van een samenleving in verandering (zie tabel 5). In de ogen van economen moge de vergelijkbaarheid van de tellingen op een aantal punten te wensen over laten, voor een globaal beeld van het proces volstaan ze. Opvallend voor ons land was de grote dienstensector in de eerste helft van de negentiende eeuw, die zich na een korte inzinking in 1849 verder ontwikkelde tot de grootste werkgever van het land. We moeten wel bedenken dat de mensen werkzaam in deze sector aanvankelijk voornamelijk persoonlijke diensten verleenden (dienstboden, huisknechten en vergelijkbare beroepen), terwijl later een andere invulling van toepassing was. Kooplieden en winkeliers waren de dienstverleners van de eerste helft van de twintigste eeuw, maar naarmate de eeuw vorderde namen de moderne maatschappelijke (overheid, onderwijs, gezondheidszorg) en zakelijke dienstverlening (banken et cetera) het over.

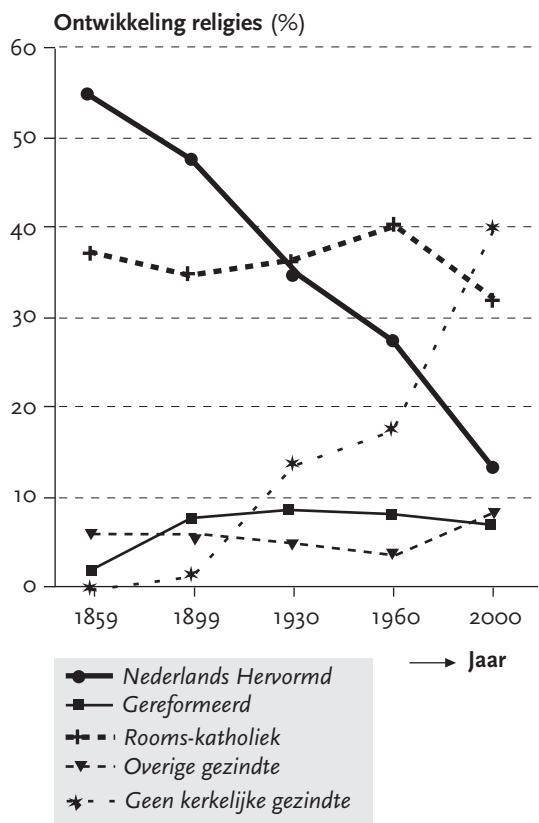
Het aandeel van de landbouw in de beroepsbevolking daalde maar langzaam in de negentiende eeuw. Nog in 1899 was ongeveer één derde van de werkenden er actief, ongeveer evenveel als in de industrie en de diensten. Van een industriële revolutie in de klassieke betekenis was hier te lande zeker geen sprake. De toename van 26% van de beroepsbevolking in 1807 tot 35% in 1930 was, ook in vergelijking met andere landen, minimaal. Pas de industrialisatiepolitiek na 1945 bracht het percentage boven de 40 in 1960, meteen het hoogste niveau dat ooit gehaald werd. Ook binnen deze sector veranderde de aard van de bedrijvigheid van de traditionele industrieën van consumptiegoederen naar metaal en scheepsbouw, en nog later naar elektrotechniek en chemie. Daarnaast werd de industriële productie steeds verder gemechaniseerd en nam de schaal van bedrijvigheid toe. In het jaar 2000 was het totale aandeel van de industrie in de economie teruggebracht tot zo'n 20%. Aangezien de landbouw op dat moment nog maar een te verwaarlozen werkgever was, dreef de Nederlandse economie voornamelijk op de moderne diensten, waarbij informatie en communicatietoepassingen voorop liepen.

7 Religieuze verhoudingen gekwantificeerd

Menselijk gedrag wordt steeds bepaald door twee invloeden waarvan het relatieve belang van tijd tot tijd, van sociale goep tot sociale groep en van regio

tot regio kan verschillen. In de eerste plaats eist een zekere mate van economische rationaliteit zijn deel. Individuen noch groepen van individuen houden langere tijd vast aan een gedrag dat leidt tot verarming. Het economisch nut van gedrag was en is zo altijd terug te vinden. Daarnaast moet dat gedrag ook moreel aanvaardbaar zijn. Wat nuttig is, moet ook mogen. Net op dit terrein komen we natuurlijk de invloed van religies tegen, die gedrag over het algemeen eerder op normatieve gronden beoordeelde dan op economisch voordeel. Als tweede grote verschuiving naast de economische structuurverandering kijken we daarom naar de veranderingen in de aantallen aanhangers van de diverse denominaties.

Op weinig terreinen is de invloed van de geschiedenis zo duidelijk aan te wijzen als in de verdeling van de voornaamste christelijke religies over Nederland. Daar waar in 1609 het front lag tijdens het Twaalfjarig Bestand, daar vinden we tot op de dag

Grafiek 6. Ontwikkeling van het procentuele aandeel van religies in Nederland

van vandaag de scheidslijn tussen het overwegend katholieke zuidoosten en het protestantse noordwestelijke deel van het land. Twee eeuwen katholicisme laat zich eenvoudig samenvatten. Gedurende de negentiende eeuw groeiden katholieken naar een eenheid, zeker toen ze zich na het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie in 1853 zowel volwaardige leden van de moederkerk als inwoners van Nederland gingen voelen. De opkomst van een eigen politieke partij en een eigen vakbond versterkten de groepsvorming die in Nederland zo nadrukkelijk vorm kreeg in de verzuiling.

Het protestantse volksdeel kende heel andere problemen. Alhoewel ze de negentiende eeuw onder de nieuwe naam Nederlandse Hervormde Kerk begonnen als de gepriviligeerde, aan staat en koningshuis verbonden religie, verloren ze al snel aan invloed door onderlinge tegenstellingen. De Afscheiding van 1834 en de Doleantie van 1886 leidden tot de situatie dat we in het Nederlands protestantisme een hervormde en een gereformeerde tak onderscheiden. Uit grafiek 6 blijkt dat de Nederlandse Hervormde Kerk na 1859 in relatief opzicht fors aan aanhang heeft verloren. De Gereformeerden daarentegen waren beter bestand tegen de seculariserende tendensen in de samenleving. In 1899 kan de toename ten opzichte van 1859 verklaard worden door de aanwas door de Doleantie. Daarna is het aandeel van deze denominatie in de bevolking relatief stabiel, met een lichte daling in de tweede helft van de twintigste eeuw.

Ook het aantal mensen dat zichzelf als rooms-katholiek beschouwt, was relatief stabiel. Om die reden was het katholicisme vanaf 1930 de grootste religie in Nederland. De twee meest tot de verbeelding sprekende ontwikkelingen in grafiek 6 zijn dus enerzijds de vrije val die het hervormde volksdeel meemaakte, maar anderzijds zeker ook de groep inwoners die zeggen zichzelf niet tot enige kerkelijke groepering of levensovertuiging te rekenen. Een dergelijke stellingname was begin negentiende eeuw zo goed als ondenkbaar, maar in 2000 werd ze door maar liefst 40% van de bevolking ingenomen. Resteert de groep 'Overige kerkelijke gezindten'. Het aandeel van deze groep schommelde meer dan honderd jaar rond de 5%. Na 1960 was er sprake van een stijging die vanzelfsprekend toe te schrijven is aan de groeiende moslimgemeenschap. Volgens een berekening van het CBS telde ons land in 2006

850.000 moslims, wat neerkomt op 5% van de bevolking (CBS 2007).

Dat is in grote lijnen wat de Nederlandse bevolkingsgeschiedenis van de afgelopen twee eeuwen te bieden heeft. Aanvankelijk woonden 2 miljoen zielen met 97 personen per vierkante kilometer in een bevolking die hoge vruchtbaarheid koppelde aan hoge sterfte. Hun bestaan vonden deze mensen in de landbouw, ambachtelijke industrie en traditionele diensten, en de zin van dat bestaan in de religie. Inmiddels wonen meer dan 16 miljoen inwoners in een land dat als vol wordt ervaren, bij een vruchtbaarheid die al geruime tijd beneden het vervangingsniveau ligt. Nederlanders verdienen hun brood tegenwoordig in een vooral op de dienstensector gebaseerde economie die *real time* reageert op ontwikkelingen waar ook ter wereld. Nog maar een snel slinkende minderheid vindt de zin van het bestaan in deze of gene religie. Zingeving is onderdeel van de markt geworden.

Parallel aan deze ontwikkelingen constateren we dat Nederlanders meer in staat zijn geworden hun eigen leven vorm te geven. De levensloop van de negentiende eeuw werd bepaald door het geslacht, de maatschappelijke positie, het verloop van de conjunctuur, kortom: voornamelijk door omstandigheden buiten de eigen invloedssfeer. Bij het binnengaan van het derde millennium heeft de standaardlevensloop plaatsgemaakt voor een levensloop naar keuze. Het individu is niet langer overgeleverd aan het lot, maar maakt zelf keuzes.

Deze diversiteit van individuen staat haaks op de eenwording van het land. Massavervoer en massacommunicatie hebben mensen in elke uithoek van het land bewust gemaakt van het feit dat ze behoren tot een nationale cultuur (Knippenberg en De Pater 1992). In 1877 waarschuwde een Franse reiziger in Nederland al voor dit proces, dat hij desastreuus achtte voor de culturele verscheidenheid. 'La banalité nous gagne', schrijft hij verontwaardigd. De schuldege is niet ver te zoeken. Het zijn de spoorwegen die de middelmaat over het land verspreiden, want 'La locomotive (...) avec son panache de fumée blanche s'envole tout ce qui tranche sur l'uniformité' (Havard 1878, 3). De trein als boosdoener is al lang vervangen door de auto, de radio, de tv en laatstelijk door het internet. En de Nederlander is zodoende niet alleen lid geworden van een nationale entiteit,

maar heeft daarnaast leren inzien dat die entiteit steeds minder voorstelt in de *global village* die we allen bewonen.

8 Slotopmerkingen. Van groei naar krimp?

De laatste jaren klinken er aan de schrijftafel en aan de borreltafel regelmatig sombere voorspellingen over de toekomstige ontwikkeling van de Nederlandse bevolking. Staan we inderdaad aan de vooravond van een bevolkingsdaling die het land weer terug zal brengen naar een negentiende eeuwse toestand van leegheid? Zeker is dat Nederlandse vrouwen sinds 1973 minder dan de voor handhaving van de bevolkingsgrootte noodzakelijke 2,1 kinderen krijgen. Alleen door het grote aantal mensen in de reproductieve leeftijd en door een migratieoverschot is de omvang van de Nederlandse bevolking sindsdien toch nog gestegen. De vraag is dan vervolgens of er aan het bovenstaande historische verhaal ook een futurologisch vervolg kan worden gegeven. Nauwelijks. Er zijn te veel onbekende factoren in het spel. Een blik op demografische voorspellingen uit het verleden leert dat de werkelijkheid maar zelden uitkwam bij die prognoses. Wetenschappers uit de jaren vijftig voorspelden bijvoorbeeld dat een omvangrijke bevolkingsgroei kenmerkend zou zijn voor de komende decennia en het CBS hield het er eind 1964 nog op dat Nederland in het jaar 2000 onderdak zou moeten bieden aan 20 miljoen inwoners (Heeren 1985, 24-30).

Het heeft weinig zin voorspellers achteraf te kaptellen over foute prognoses. De werkelijkheid zit nu eenmaal vol verrassingen. Zo kan ook in de komende jaren de Nederlandse vruchtbaarheid weer toenemen, zeker als ons land het Scandinavische voorbeeld volgt door ouderschapsverlof en kinderopvang zo te regelen dat de kosten en problemen voor jonge ouders opgevangen worden. Het vergt ook dan echter veel fantasie te veronderstellen dat geëmanciperde, hoogopgeleide en economisch actieve vrou-

wen terug zouden willen naar een situatie van drie of meer kinderen. Toch behoort een bevolkingsgroei van 2,1 kind nog steeds tot de mogelijkheden, waarmee dan een stabiele bevolking zou ontstaan. Dat is overigens mede afhankelijk van een andere moeilijk voorspelbare factor: de migratie. Wanneer er in Nederland daadwerkelijk sprake zou zijn van ontvolking, valt te voorspellen dat mensen uit gebieden met een grotere bevolkingsdichtheid of met een lagere levensstandaard naar de kusten van de Noordzee zullen trekken. Op de lange termijn kan geen wetgeving dit mondiale proces van communicerende vaten stoppen.

Om die redenen lijkt het onwaarschijnlijk dat Nederland ooit nog maar in de buurt van de tien miljoen inwoners zal komen, om nog te zwijgen van de twee miljoen waarmee we de negentiende eeuw begonnen. Maar zelfs wanneer de bevolking van Nederland daadwerkelijk gaat krimpen, is dit een uitermate geleidelijk proces. Langzaamaan zal een kleinere generatie de vorige opvolgen, om vervolgens zelf weer door een nog kleinere groep te worden vervangen. Eventuele problemen en fricties kunnen dus gaandeweg gemakkelijk opgevangen worden.

Al deze op de toekomst gerichte gedachten zijn impressionistische beschouwingen die geen enkele garantie op realisatie pretenderen. Eén ding is wel zeker: zoals een migrant bij terugkeer in zijn land van herkomst een andere situatie aantreft dan hij zich herinnert, zo zal een kleinere bevolking een ander Nederland aantreffen dan in pakweg de eerste helft van de negentiende eeuw. Voor de meeste Nederlanders was toen de horizon heel letterlijk de kerktoren van het aangrenzende dorp. Nu we virtueel met de hele wereld communiceren en daadwerkelijk binnen een etmaal de aardbol kunnen rondvliegen, zal de praktische en geestelijke isolatie die 200 jaar geleden kenmerkend was voor dit laagland niet meer terugkeren, hoe klein de bevolking ook moge worden.

Literatuur

Boonstra O. en E. Beekink, 2003, 'Komen en gaan. Het ontstaan en opheffen van gemeenten in Nederland, 1811-2000'. In: E. Beekink e.a. (red.), *Nederland in verandering. Maatschappelijke ontwikkelingen in kaart gebracht 1800-2000*, Amsterdam: Aksant, 153-168.
CBS, Webmagazine, 'Ruim 850 duizend islamieten in Nederland'. Opgehaald op 21 april 2008 van www.cbs.nl.

Engelen, Th., 2006, 'Metropool van het oosten. De spreiding van bevolking en rijksdiensten'. In: Dolly Verhoeven (red.), *Gelderland 1900-2000*, Zwolle: Waanders, 379-383.

Havard, H., 1878, *La Hollande pittoresque. Le coeur du pays. Voyage dans la Hollande méridionale, la Zélande et le Brabant*, Paris: Plon.

Heeren, H.J., 1985, *Bevolkingsgroei en bevolkingsbeleid in Ne-*

derland, Amsterdam: Kobra.

Horlings, E. 2001, 'Werkgelegenheid en economische modernisering. De structuur van de beroepsbevolking 1807-1899'. In: J.G.S.J. van Maarseveen en P.K. Doorn (red.), *Nederland een eeuw geleden geteld. Een terugblik op de samenleving rond 1900*, Amsterdam: Stichting Beheer IISG, 227-248.

Knippenberg, H., 2003, 'Twee eeuwen werk. De beroepsbevolking in kaart gebracht'. In: E. Beekink e.a. (red.), *Nederland in verandering. Maatschappelijke ontwikkelingen in kaart gebracht 1800-2000*, Amsterdam: Aksant, 5-24.

Knippenberg, H. en B. de Pater, 1992, *De eenwording van Ne-*

derland. Schaalvergroting en integratie sinds 1800, Nijmegen: SUN.

Pressat, R. en Chr. Wilson, 1985, *The dictionary of demography*, Oxford: Blackwell Reference.

Overvoorde, J.C., 1915, *Geschiedkundige atlas van Nederland. De rechterlijke indeling na 1795*, 's-Gravenhage: Martinus Nijhof.

Vries, J. de, 1984, *European urbanization 1500-1800*, London: Methuen en Co.

Vries, J. de en A. van der Woude, 1995, *Nederland 1500-1815. De eerste ronde van moderne economische groei*, Amsterdam: Balans.